AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

İNSANIN KOMMUNİKATİV MAHİYYƏTİ

İxtisas: 7207.01 - Sosial fəlsəfə

Elm sahəsi: Fəlsəfə

İddiaçı: Pərvin Aydın qızı Kərimova

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı–2025

Dissertasiya işi Xəzər Universitetinin "Təbiət elmləri, Sənət və Texnologiya yüksək təhsil" fakültəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:	fəlsəfə elmləri doktoru, professor **Əli Seyidabas oğlu Abasov**
Rəsmi opponentlər:	fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Məhəmməd Soltan oglu Cəbrayılov**
	fəlsəfə elmləri doktoru,dosent **Müslüm Hətəm oğlu Nəzərov**
	fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Rabil Zəkulla oğlu Mehtiyev**

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.33 Dissertasiya Şurası

Dissertasiya Şurasının sədri:	fəlsəfə elmləri doktoru, professor **İlham Ramiz oğlu Məmmədzadə**
Dissertasiya şurasının elmi katibi:	fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Sevinc Arif qızı Həsənova**
Elmi seminarın sədri:	fəlsəfə elmləri doktoru, professor **Rəna Rza qızı Mirzəzadə**

DİSSERTASİYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir dövrdə kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, qloballaşma proseslərinin intensivləşməsi və rəqəmsallaşmanın həyatın bütün sahələrinə nüfuz etməsi insan mahiyyətinin, sosial şəxsiyyətin və kollektiv mənliyin yenidən formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu mənada, kommunikasiya təkcə ünsiyyət aktı və ya informasiya mübadiləsi deyil, həm də insan varlığının təşəkkül tapdığı əsas ontoloji təməllərdən biri kimi nəzərdən keçirilməlidir.

İnsan mahiyyəti tarixi-mədəni inkişaf prosesində müxtəlif nəzəri istiqamətlərdə tədqiq olunmuşdur. Antik dövrdən başlayaraq insanın "rasional varlıq" kimi müəyyənləşdirilməsi, sonrakı dövrlərdə onun sosial, psixoloji və ekzistensial aspektlərdə öyrənilməsi insan təbiətinin çoxqatlı olduğunu üzə çıxarmışdır. Lakin, XX əsrin ikinci yarısından etibarən fəlsəfi antropologiyada insanın mahiyyətinin kommunikasiya ilə əlaqəli şəkildə izahı daha mərkəzi mövqe tutmağa başlamışdır. Bu yanaşma insanın varlığının sadəcə bioloji və ya sosial kateqoriyalarla məhdudlaşdırıla bilməyəcəyini, əksinə, onun kommunikativ münasibətlər şəbəkəsində formalaşdığını ortaya qoyur. Deməli, insanın mahiyyətini dərk etmək hər şeydən əvvəl onun kommunikativ varlıq olaraq anlaşılmasını tələb edir.

Müasir dövrdə qloballaşma, rəqəmsallaşma və süni intellektin inkişafı bu mövzunun aktuallığını daha da artırır. Texnoloji vasitələr yalnız informasiyanın ötürülmə üsullarını dəyişmir, həm də insanın sosiallaşma mexanizmlərini, dilin semantik strukturlarını və mədəni kimliyin transformasiya proseslərini yenidən qurur. Bu baxımdan, "insanın kommunikativ mahiyyəti" anlayışı həm ontoloji, həm də sosial-fəlsəfi müzakirələrdə əsas tədqiqat predmeti kimi ön plana çıxır. Çünki, insanın özünü dərk etməsi, cəmiyyətlə münasibətləri və mənəvi dünyası artıq ənənəvi ünsiyyət formaları ilə deyil, rəqəmsal şəbəkələr və qlobal informasiya axınları vasitəsilə şərtlənir.

Azərbaycan elmi müstəvisində kommunikasiya problemləri əsasən jurnalistika, dilçilik və qismən informasiya texnologiyaları

kontekstində öyrənilmişdir. Lakin, insan mahiyyətinin kommunikativ təməl üzərindən fəlsəfi analizi geniş şəkildə işlənilməmişdir. Araşdırmaya cəlb olunan dissertasiya məhz bu boşluğu doldurmağı hədəfləyir. Burada kommunikasiya həm sosial hadisə, həm də insan varlığının ontoloji əsası və mənəvi-mədəni transformasiyanın hərəkətverici qüvvəsi kimi təhlil olunur. Bu baxımdan, işin elmi yeniliyi insanın kommunikativ mahiyyətini həm klassik fəlsəfi ənənə (ontologiya, fenomenologiya, epistemologiya), həm də müasir texno-fəlsəfi kontekst (rəqəmsal texnologiyalar, süni intellekt, dördüncü sənaye inqilabı) baxımından sistemləşdirilməsindədir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsinə gəldikdə, Qərb fəlsəfi ənənəsində XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq fəlsəfi düşüncədə "kommunikativ dönüş" anlayışı meydana çıxmışdır. J.Habermas kommunikativ fəaliyyət nəzəriyyəsi ilə sosial reallığı məhz ünsiyyət münasibətlərinin rasional strukturu üzərindən izah etməyə çalışmışdır. Onun fikrincə, insan cəmiyyəti yalnız iqtisadi və ya siyasi mexanizmlərlə deyil, ünsiyyətin mahiyyətində duran anlaşma və razılaşma mexanizmləri vasitəsilə də mövcuddur[1]. Bu yanaşma kommunikasiya prosesinin ontoloji statusunu əsaslandırmaqla yanaşı, onun epistemoloji və etik ölçülərini də ön plana çıxarmışdır.

Kommunikasiya anlayışının fəlsəfi əsasları və epistemoloji problemlərini təhlil edən bir çox müəlliflərin əsərlərində bu mövzu geniş şəkildə araşdırılmışdır. Məsələn, M.Haydegger[2] varlığın dil vasitəsilə anlaşıldığını göstərmiş, J.Habermas[3] kommunikativ rasionallıq və ünsiyyətin sosial koordinasiya gücünü önə çıxarmışdır. M.Buber[4] insan mahiyyətinin "Mən–Sən"

---

[1]Хабермас, Ю. Теория коммуникативного действия / Ю.Хабермас. – М.: Весь Мир, – Т.1, – 2000. – 512 с.

[2]Heidegger, M. Being and Time / M.Heidegger. – Oxford: Blackwell, – 1962. – 589 p.

[3]Habermas , J. The Theory of Communicative Action / J. Habermas .– Boston: Beacon Press, – 1984–1987. Vol. 1–2, – 1198 p.

[4]Buber, M. I and Thou / M.Buber. – New York: Scribner, – 1970,. – 192 p.

münasibətlərində formalaşdığını vurğulamış, J.P.Sartr[5] isə insan mövcudluğunun azadlıq və məsuliyyət çərçivəsində ünsiyyətlə bağlı tərəflərinə toxunmuşdur. Digər tərəfdən, H.G.Qadamer[6] anlamın hermenevtik dairədə dil vasitəsilə qurulduğunu əsaslandırmış, K.Yaspers[7] isə ünsiyyətin ekzistensial təməlini ön plana çəkmişdir. Rus fəlsəfi ənənəsində N.Berdyayev[8] insan yaradıcılığını və mənəvi azadlığı kommunikasiya ilə əlaqələndirmiş, E.İlyenkov[9] biliyin konkret və abstrakt formalarının dialektikasında ünsiyyətin rolunu göstərmişdir.

Kommunikasiya nəzəriyyəsinin struktur və epistemoloji problemlərinə L.Vıgotski, R.Yakobson, Y.Lotman, Ç.Pirs, C.Morris kimi müəlliflər mühüm töhfələr vermişdir[10].

Kommunikasiyanın insan şəxsiyyətinin formalaşmasındakı rolu sosioloji və fenomenoloji yanaşmalarla əsaslandırılmışdır. G.H. Mead sosial şəxsiyyətin "mən" və "digərləri" arasındakı ünsiyyət vasitəsilə formalaşdığını göstərmişdir[11]. A.Şutz fenomenoloji yanaşmada gündəlik həyatın kommunikativ quruluşunu təhlil etmişdir[12]. P.Berqer və T.Lukmann isə sosial reallığın "müəyyənləşdirilməsi" prosesində dil və ünsiyyətin rolunu açmışdır[13].

---

[5]Sartre , J.P. Being and Nothingness / J.P.Sartre. – New York: Washington Square Press, – 1992. – 811 p.

[6]Gadamer, H.G. Truth and Method / H.G.Gadamer. – London: Sheed& Ward, – 1975. – 601 p.

[7]Jaspers, K.. Philosophy / K Jaspers, – Chicago: University of Chicago Press, – 1969. Vol. 1–3, – 868 p.

[8] Бердяев, Н.А. Смысл творчества / Н.А.Бердяев. – Москва: Республика, – 1994. – 383 с.

[9]Ильенков, Э.В. Диалектика абстрактного и конкретного в «Капитале» Маркса / Э.В. Ильенков. – Москва: Наука, – 1960. – 360 с.

[10]Якобсон, Р. Избранные работы / Р. Якобсон. – Москва.: Прогресс, – 1985. – 460 с.

[11] Mead, G.H. Mind, Self, and Society / G.H Mead . – Chicago: University of Chicago Press, – 1934. – 400 p.

[12] Schutz, A. The Phenomenology of the Social World / A Schutz . – Evanston: Northwestern University Press, – 1967. – 255 p.

[13] Berger, P. Luckmann T. The Social Construction of Reality / P.Berger. – New York: Anchor Books, . – 1966. – 219 p..

Dialoq fəlsəfəsinin nümayəndələri – M.Buber və F.Rosenstayq – “Mən və Sən” münasibətlərində kommunikasiya fenomenini insanın varlıqla təması kimi izah etmişdir[14]. J.P.Sartr və A.Kamyu kimi ekzistensialistlər isə ünsiyyəti insanın ekzistensial azadlıq və məsuliyyətinin şərti kimi dəyərləndirmişlər[15].

J.Habermas kommunikativ fəaliyyət nəzəriyyəsində sosiallaşmanı ancaq ünsiyyətin dialoji forması üzərində mümkün hesab etmişdir[16].

V.Onq “Şifahi mədəniyyət və savadlılıq: Sözün texnologiyalaşması”[17] əsərində şifahi mədəniyyətdən yazılı mədəniyyətə keçidi insan təfəkkürünün və yaddaş mexanizmlərinin dəyişməsi kontekstində izah etmişdir.

M.Makluhan “Medianı anlamaq: insan imkanlarının genişlənməsi”[18] əsərində texnologiyaların insan hisslərini və ünsiyyət formalarını necə dəyişdirdiyini göstərmiş, “qlobal kənd” ideyasını irəli sürmüşdür.

E.Eyzenşteyn “Çap dəzgahı dəyişikliklərin aləti kimi”[19] əsərində çap inqilabının Avropanın sosial, dini və elmi inkişafındakı həlledici rolunu təhlil etmişdir.

Kommunikasiya ilə bağlı çoxsaylı araşdırmalara diqqət etdikdə aydın olur ki, kommunikasiya yalnız humanitar problem deyil, həm də siyasi, hüquqi, texnoloji və etik müstəvidə aktuallıq kəsb edən məsələdir.

---

[14] Buber, M. I and Thou / M.buber. – New York: Charles Scribner’s Sons, – 1937. – 153 p.

[15] Sartre, J..P. Being and Nothingness / J..P Sartre. – London: Routledge, – 1993. – 822 p.

[16]Habermas, J. Theorie des kommunikativenHandelns / J. Habermas. – Frankfurt a.M.: Suhrkamp, – 1981. – 541 p.

[17] Ong, W.J. Orality and Literacy: The Technologizing of the Word / W.J. Ong. – London: Methuen, – 1982. – 201 p.

[18] McLuhan, M. Understanding Media: The Extensions of Man / M McLuhan. – New York: McGraw-Hill, – 1964. – 359 p.

[19] Eisenstein, E. The Printing Press as an Agent of Change / E. Eisenstein. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1979. – 794 p.

Bu baxımdan, M.Kastels “Şəbəkə cəmiyyətinin yüksəlişi”[20] adlı tədqiqat işində rəqəmsal texnologiyalar əsasında formalaşan şəbəkə cəmiyyətini təsvir etmiş, kommunikasiya strukturlarının yeni iqtisadi və mədəni modelini təqdim etmiş, A.Toffler isə “Üçüncü dalğa”[21] əsərində informasiya əsrini insan həyatının bütün sahələrində yeni transformasiya mərhələsi kimi xarakterizə etmişdir.

Y.Lotman “Semiosfer”[22] əsərində mədəniyyətin mətnlərarası kommunikasiya və simvolik transformasiya üzərində qurulduğunu əsaslandırmış, M.Baxtin “Söz yaradıcılığının estetikası”[23] əsərində dialoq prinsipini əsaslandıraraq, şifahi və yazılı mədəniyyətin qarşılıqlı təsirini göstərmişdir.

H.İnnis “İmperiya və kommunikasiya”[24] əsərində kommunikasiya vasitələrinin (papirus, yazı, çap və s.) imperiyaların siyasi və mədəni strukturlarına təsirini araşdırmışdır.

Müasir dövrdə Dördüncü Sənaye İnqilabı ilə bağlı yaranan yeni texnologiyalar – süni intellekt, böyük verilənlər, maşın öyrənməsi, kibernetik sistemlər – kommunikasiya fəlsəfəsini tamamilə yeni mərhələyə çıxarmışdır. L.Floridi “infosfer” anlayışı ilə insanın kommunikativ mühitini virtual–rəqəmsal məkanla izah edir[25]. Yuval Harari isə süni intellektin gələcəkdə insan münasibətlərini transformasiya edəcəyini, sosial strukturun yeni “rəqəmsal dünyaya” əsaslanacağını vurğulayır, digər tərəfdən, süni intellektin sosial institutların və kollektiv identikliyin gələcəyini

---

[20]Castells, M. The Rise of the Network Society / M.Castells. – Oxford: Blackwell, – 1996. – 556 p.

[21] Toffler, A. The Third Wave / A. Toffler. – New York: Bantam Books, – 1980. – 544 p.

[22] Лотман, Ю..М. Семиосфера / Ю..М Лотман. – Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, – 2000. – 704 с.

[23] Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества / М.М Бахтин. – Москва: Искусство, – 1979. – 424 с.

[24] İnnis, H.A. Empire and Communications / H.A İnnis. – Toronto: University of Toronto Press, – 1950. – 304 p.

[25]Floridi, L. The Fourth Revolution: How the Infosphere is Reshaping Human Reality / L. Floridi. – Oxford: Oxford University Press, .– 2014. – 248 p.

dəyişdirəcəyini göstərir[26]. Brundiq və Kania isə süni intellektin geosiyasi və etik aspektlərini analiz edərək, kommunikasiya mədəniyyətinə təsirini açmışlar[27].

Azərbaycan kontekstində isə bu mövzuya toxunan araşdırmalar olsa da, onlar daha çox ənənəvi yanaşmaları ifadə edən tədqiqat işləridir. Fəlsəfi sistemlilik, xüsusən də, ontoloji və epistemoloji çərçivədə dərinləşmiş araşdırmalar müasir rəqəmsal inkişaf kontekstində demək olar ki, mövcud deyil.

Azərbaycan üçün bu mövzunun aktuallığı xüsusilə önəmlidir. Çünki, ölkəmiz müasir qloballaşma proseslərinə qoşularaq öz milli identikliyini qorumaqla yanaşı, qlobal kommunikasiya mədəniyyətinə inteqrasiya etməyə çalışır. Burada milli dəyərlərin və ənənələrin saxlanılması ilə qlobal texnoloji müzakirələrin mənimsənilməsi paralel şəkildə gedir. Bu isə, Azərbaycan cəmiyyətində kommunikasiya fəlsəfəsinin yalnız nəzəri deyil, həm də praktik əhəmiyyətini artırır.

Azərbaycan reallığında isə S.Xəlilov[28], Q.Həsənova[29] kimi tədqiqatçılar kommunikasiya problemini milli fəlsəfi kontekstdə işləyərək insan varlığının mahiyyətinin ünsiyyətlə şərtləndiyini göstərmişlər[30]. Digər tərəfdən, F.İsmayılov[31] ünsiyyətin fəlsəfi problemlərini sistemli təhlil etmiş, A.Rüstəmova[32] isə informasiya cəmiyyətində dil və kommunikasiya münasibətlərinin

---

[26]Harari, Yu.N. Homo Deus: A Brief History of Tomorrow / Y.Harari. – London: Harvill Secker, – 2015. – 450 p.

[27]Brundage, M., Kania E. Artificial Intelligence and International Affairs / M. Brundage. – London: Chatham House, – 2019. – 65 p.

[28] Xəlilov, S.S. Qloballaşma və bütöv bəşəriyyət ideyası // S.S. Xəlilov. – Bakı: Azərbaycan Universiteti, – 2009. – s. 125.

[29] Həsənova, Q.A. Ünsiyyətin etik-estetik əsasları. fəls. e. n. a. dər. al. üçün təq. ol. dis.: 09.00.05; 09.00.04 / Q.A.Həsənova. – Bakı:BDU, – 2000. – 110 s.

[30] İsmayılov, F.Q. Ekzistensializm və kommunikasiya problemləri / F.Q. İsmayılov. – Bakı: Elm, – 2005. – 264 s.; Xəlilov, S. Fəlsəfə və ünsiyyət / S Xəlilov. – Bakı: Qanun, – 2012. – 310 s.

[31]İsmayılov, F. Ünsiyyətin fəlsəfi problemləri / F. İsmayılov. – Bakı: Elm, – 2008. – 312 s.

[32]Rüstəmova, A. Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinin fəlsəfi problemləri: dil və kommunikasiya / A. Rüstəmova. – Bakı: Nurlan, – 2016. – 276 s.

transformasiyasını araşdırmışdır. R.Məmmədov “Rəqəmsal media və kommunikasiya mədəniyyəti”[33] əsərində müasir rəqəmsal medianın sosial münasibətlərə və ünsiyyət mədəniyyətinə təsirini təhlil etmişdir.

Ə.Əliyev “Azərbaycan mətbuatının inkişaf tarixi”[34] əsərində milli mətbuatın təşəkkülünü, onun ictimai fikir və maarifçilik prosesindəki rolunu göstərmişdir.

Azərbaycanda bu istiqamətdə Z.Ağayeva[35], Z.Bağırov[36], M.Əsgərov[37], A.Hacıyeva[38], S.İbrahimov[39], İ.Məmmədzadə[40], N.Məmmədli[41], Z.Orucov[42], Ş.Zeynalov[43] və başqalarının əsərlərində kommunikasiyanın müxtəlif formaları bu və ya digər formada araşdırılmışdır.

A.Rüstəmova[44] informasiya təhlükəsizliyi və kommunikasiya texnologiyaları mövzusundakı elmi araşdırması bu problemin

---

[33]Məmmədov, R. Rəqəmsal media vəkommunikasiyamədəniyyəti / R. Məmmədov. – Bakı: Nurlan, – 2019. – 312 s.

[34]Əliyev, Ə. Azərbaycan mətbuatının inkişaf tarixi / Ə. Əliyev. – Bakı: Elm, – 2010. – 268 s.

[35] Ağayeva, Z.B. Tənhalığın fəlsəfəsi / Z.B.Ağayeva. – Bakı: Beynəlxalq Universitet nəşriyyatı, – 2008, – 340 s.

[36] Bağırov, Z.S. Özgələşdirmə: səbəb və nəticələri (rus dilində) / Z.S.Bağırov. – Bakı,:Elm, – 2009, – 320 s.

[37]Əsgərov, M. Dilin qloballaşması / M. Əsgərov. // Bakı: «Tədqiqlər». – AMEA Dilçilik İnstitutu., – «Elm», – 2003. № 2, – s. 19-23.

[38] Hacıyeva, A.Ə. Mədəni-tarixi irsin tədqiqində hermenevtikanın fəlsəfi və metodoloji əhəmiyyəti. / A.Ə. Hacıyeva. – Bakı,: Adiloğlu nəşriyyatı, – 2004, – 168 s.

[39] İbrahimov, S.Q. Ekzistensialist etikanın azadlığının anlaşılmasının tənqidi” Namizədlik dissertasiyası, / S.Q.İbrahimov. – Bakı: – 1970.

[40]Məmmədzadə, İ.R. Mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın bəzi fəlsəfi problemləri. // İ.R Məmmədzadə. Bakı: – AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitunun rəsmi saytı. 21.09.2020

[41] Məmmədli, N. “Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya”. / N. Məmmədli. Bakı:“Elm və təhsil”, – 2021, – 348 s.

[42]Orucov, Z. Kommunikasiya və şəxsiyyət / Z. Orucov . – Bakı: Elm və Təhsil, – 2010. – 210 s.

[43] Zeynalov, Ş. Dialoq mədəniyyəti və müasirlik / Ş. Zeynalov. Bakı: Avropa, – 2020. – 328 s.

[44] Rüstəmova, A. Azərbaycanda informasiya cəmiyyəti və kommunikasiya problemləri / A Rüstəmova. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2018. – 198 s.

Azərbaycanda elmi müstəvidə öyrənilməsinə mühüm töhfə vermişdir.

Beləliklə, kommunikasiya problemi həm fəlsəfi, həm sosioloji, həm də texnoloji-futuristik aspektlərdə həm dünyada, həm də Azərbaycanda müxtəlif istiqamətlərdə öyrənilmişdir. Dissertasiya bu mövzuları birləşdirərək insanın kommunikativ mahiyyətini müasir texnologiyalar fonunda fəlsəfi müstəvidə araşdırmağı hədəfləyir.

Tədqiqatın obyekt və predmeti – bu dissertasiya işinin tədqiqat obyekti insanın kommunikativ mahiyyəti və onun mövcudluğunun ontoloji əsaslarıdır. Dissertasiyada həmçinin, Azərbaycanın kommunikativ mədəniyyətinin struktur xüsusiyyətləri və rəqəmsal transformasiya prosesi çərçivəsində üzləşdiyi çağırışlar təhlil edilərək ümumbəşəri və lokal kontekstlər arasında nəzəri körpü qurulur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi insanın ontoloji və sosial mahiyyətinin ünsiyyət vasitəsilə necə formalaşdığını elmi-fəlsəfi baxımdan araşdırmaq, bu prosesi müxtəlif tarixi, mədəni və texnoloji kontekstlərdə nəzərdən keçirməkdir.

Müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar: Dissertasiya çərçivəsində aparılmış kompleks elmi-fəlsəfi təhlillər nəticəsində aşağıdakı müddəalar müdafiəyə çıxarılır və elmi müzakirəyə təqdim olunur:

- Kommunikasiya anlayışının fəlsəfi əsasları və epistemoloji problemləri sistemli şəkildə təhlil edilmiş, bu anlayışın insanın ontoloji mövcudluğu ilə əlaqəsi kontekstində yenidən nəzərdən keçirilməsi zərurəti əsaslandırılmışdır.
- Şifahi mədəniyyətdən rəqəmsal mədəniyyətə keçid şəraitində kommunikasiya formalarının tarixi transformasiyası izlənilmiş, müxtəlif dövrlərdə ünsiyyət vasitələrinin insan mahiyyəti üzərində yaratdığı təsirlər müqayisəli təhlilə cəlb edilmişdir.
- Rəqəmsal texnologiyaların dilin semantik strukturlarına və mənanın formalaşmasına təsiri araşdırılmış, dilin yalnız ötürücü

vasitə deyil, həm də insanın reallıqla münasibətini təşkil edən fəal semantik sistem olduğu göstərilmişdir.

- İnsanın mahiyyətinin kommunikativ konstruksiyası fenomenoloji baxış və ünsiyyət fəlsəfəsi kontekstində analiz olunmuş, kommunikasiya prosesinin insanın mənəvi, sosial və mədəni kimliyinin qurulmasında təməl rol oynadığı sübut olunmuşdur.
- Kommunikasiyanın sosial şəxsiyyətin təşəkkülündə və fərdi identiklik strukturunun formalaşmasında oynadığı əsaslı rol elmi əsaslarla təsvir olunmuşdur.
- Rəqəmsallaşma dövründə insanın mahiyyətində baş verən transformasiyalar, bununla bağlı yaranan mənəvi-mədəni böhran meylləri və sosiallaşma kontekstində qarşıya çıxan çağırışlar təhlil edilmişdir.
- Dördüncü Sənaye İnqilabı və rəqəmsal texnologiyaların insanın kommunikativ ontologiyasına təsiri, həmçinin bu transformasiyanın fəlsəfi-etik çalarları aydınlaşdırılmışdır.
- İnsan və süni intellekt arasında kommunikasiya perspektivləri texno-fəlsəfi yanaşmalar əsasında təhlil olunmuş, gələcəkdə bu münasibətlərin insan varlığı və ünsiyyət modelinə potensial təsirləri müzakirəyə açılmışdır.
- Azərbaycanda kommunikativ mədəniyyətin struktur xüsusiyyətləri və onun posttexnoloji transformasiya dinamikası araşdırılmış, lokal mədəniyyətin qlobal rəqəmsal çağırışlara adaptasiyası məsələsinə konseptual baxış təqdim edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiq olunan mövzunu, problemin qoyuluşunu, tədqiqat metodologiyasını və nəticələrini tənzimləyən aşağıdakı qaydalar elmi innovasiyanın əlamətlərini daşıyır:

- Kommunikasiya anlayışının fəlsəfi və epistemoloji əsasları, insanın ontoloji strukturunda kommunikativ proseslərin rolu yeni fəlsəfi baxış bucağından sistemləşdirilmişdir;

- Rəqəmsal texnologiyaların dilin semantik strukturuna və insan şüurunun formalaşmasına təsiri analitik-fəlsəfi çərçivədə araşdırılmışdır;

- Sosial şəxsiyyətin formalaşmasında kommunikasiya münasibətlərinin strukturu və təsir mexanizmləri fəlsəfi və sosioloji aspektdə əsaslandırılmışdır;

- Rəqəmsal texnologiyalar və Dördüncü Sənaye İnqilabı çərçivəsində insanın kommunikativ ontologiyasında baş verən dəyişikliklər və insan-süni intellekt münasibətlərinin texno-fəlsəfi aspektləri ilk dəfə sistemli şəkildə təhlil olunmuşdur;

- Azərbaycanda kommunikativ mədəniyyətin struktur xüsusiyyətləri və posttexnoloji transformasiya dinamikası kontekstində milli kommunikasiya modellərinin inkişafı məsələsi araşdırılmışdır;

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiya işinin metodoloji əsasını insanın kommunikativ mahiyyətini müəyyən edən fəlsəfi, sosial və texnoloji aspektlərin çoxşaxəli elmi təhlili təşkil edir. Bu çərçivədə fənlərarası yanaşma tədqiqatın əsas elmi-praktik xəttini müəyyən edir və insanın ontoloji mövcudluğu ilə kommunikasiya aktları arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin kompleks təhlilinə imkan yaradır. İstifadə olunan metodlar həm klassik fəlsəfi yanaşmaları, həm də müasir sosial-fəlsəfi konsepsiyaları əhatə edir.

Dissertasiyada sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil, tənqidi-fəlsəfi təhlil, konkret-tarixi metod, analitik-metodoloji konsepsiyalar və sosioloji interpretasiya kimi metodlardan istifadə edilmişdir. Bu yanaşmaların birgə tətbiqi kommunikasiya fenomeninin müxtəlif tarixi mərhələlərdə – şifahi mədəniyyətdən rəqəmsal texnologiyalar dövrünə qədər – necə transformasiyaya uğradığını izah etməyə imkan verir.

Eyni zamanda, tarixilik prinsipi və ictimai-siyasi təhlilin obyektivliyi tədqiqatın məzmununa kontekstual dərinlik qatmaqla insanın sosiallaşma prosesində kommunikativ münasibətlərin rolu və bu münasibətlərin süni intellektlə qarşılıqlı əlaqəsi fonunda dəyişən semantik strukturlar üzərində əsaslandırılmış elmi nəticələrin əldə olunmasına xidmət etmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti.

Dissertasiyanın əsas elmi nəticələri həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan əhəmiyyətlidir. Tədqiqat işinin elmi unikallığı kommunikasiya konsepsiyasının tədqiqi və tədqiqat işinin yekun elmi nəticələri ilə müəyyən edilir.

Pedaqoqlar mühazirə mətnlərinin hazırlanmasında, proqramların tərtibində, bakalavr və magistratura tələbələri seminara hazırlaşa, tədris prosesi üçün məqalə hazırlaya və tədqiqat işindən elmi məlumatlar əldə edə bilərlər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işi Xəzər Universitetinin "Təbiət Elmləri, Sənət, Texnologiya və yüksək təhsil" fakültəsində tamamlanmışdır.

Dissertasiya işinin əsas nəzəri müddəaları və praktiki tövsiyələri müəllifin Azərbaycan Respublikasında və xarici ölkələrdə elmi seminarlarda, beynəlxalq elmi-praktiki konfranslardakı çıxışlarında təqdim edilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil və ayrı-ayrı elmi problemlərin izah və şərhini nəzərdə tutan paraqraflardan, tədqiqatın ümumi yekunlarını özündə əks etdirən Nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqat işi ümumilikdə 256059 işarədən (ədəbiyyar hissəsi istisna olmaqla) ibarətdir. Giriş 18924 işarədən, birinci fəsil 84201 işarədən, ikinci fəsil 59876 işarədən, üçüncü fəsil 87391 işarədən, nəticə 5667 işarədən ibarətdir.

DİSSERTASİYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **Giriş** hissəsində tədqiqat mövzusunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın predmeti və obyekti, məqsədi və vəzifələri qeyd edilir, tədqiqat işinin nəzəri və metodoloji əsasları, elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti göstərilir, müdafiəyə təqdim olunan əsas elmi müddəalar müəyyənləşdirilir və dissertasiyanın nəticələrinin aprobasiyası verilir.

Dissertasiya işinin I fəsli **"Kommunikasiyanın ontoloji təməli"** adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir. Bu fəsil

kommunikasiya anlayışının fəlsəfi əsaslarının və epistemoloji problemlərinin tədqiqinə, onun tarixi transformasiyasının şifahi mədəniyyətdən rəqəmsallığa qədər keçdiyi inkişaf mərhələlərinin araşdırılmasına, həmçinin, rəqəmsal texnologiyaların dilin semantik quruluşuna təsirlərinin nəzəri-fəlsəfi təhlilinə həsr edilir. Fəsildə kommunikasiya fenomeninin insan varlığı, bilik istehsalı və sosial münasibətlər kontekstində izahı, dilin transformativ funksiyaları, cəmiyyətin mədəni və texnoloji inkişafı ilə bağlı müasir çağırışlar nəzərdən keçirilir.

Kommunikasiya həm də biliyin sosial konstruksiyasının əsas mexanizmi kimi dərk edilir. Bilgi fərdin şəxsi fəaliyyəti nəticəsində deyil, sosial mübadilə və ünsiyyət aktları vasitəsilə yaranır və formalaşır. Bu isə dili və ünsiyyət strukturlarını bilik istehsalının ayrılmaz elementləri kimi qiymətləndirməyi tələb edir. Dil yalnız ifadə vasitəsi deyil, həm də reallığın quruluşunu formalaşdıran və onu sosial cəhətdən şərtləndirən əsasdır.

Bununla belə, kommunikasiya prosesi epistemoloji problemlərlə da qarşı-qarşıyadır: anlama və yanlış anlama, məna dəyişkənliyi və kontekstual şərtlər informasiya ötürülməsinin sadə və şəffaf olmadığını göstərir. Hər bir kommunikativ akt fərqli perspektivlər, interpretasiyalar və anlam strukturları arasında dinamik bir tarazlığı əks etdirir.

Bu yarımfəsildə məqsəd kommunikasiya anlayışının fəlsəfi əsaslarını və epistemoloji problemlərini sistemli şəkildə araşdırmaq, insanın kommunikativ mahiyyətini daha dərindən anlamaq üçün əsas nəzəri yanaşmaları təhlil etməkdir. Beləliklə, insan varlığının kommunikativ xarakteri, bilik və anlamın sosial şərtlənməsi, həmçinin, kommunikasiya vasitəsilə reallığın necə qurulduğu məsələləri mövzunun təhlil mərkəzində olacaqdır.

Bu fəslin **“Kommunikasiya anlayışının fəlsəfi əsasları və epistemoloji problemləri”** adlanan birinci yarımfəsli kommunikasiya fenomeninin ontoloji mahiyyətinə və bilik nəzəriyyəsi baxımından doğurduğu problemlərə həsr olunur. Burada vurğulanır ki, kommunikasiya sadəcə informasiya mübadiləsi deyil, həm də insan varlığının sosial müstəvidə təsdiqi,

mənaların paylaşılması və ictimai münasibətlərin qurulması prosesidir.

Fəlsəfi baxımdan kommunikasiya Platonun dialoq konsepsiyasından Habermasın kommunikativ fəaliyyət nəzəriyyəsinədək insanın dünyanı dərk etməsi və həqiqəti təsdiqləməsi ilə əlaqələndirilmişdir. Epistemoloji kontekstdə isə kommunikasiya subyektlər arasında biliklərin necə formalaşdığını, qəbul və interpretasiya mexanizmlərini izah edir. Dil, məna və anlama kimi kateqoriyalar bu prosesin əsas fəlsəfi dayaqlarını təşkil edir.

Burada kommunikasiya həm informasiya ötürülməsi prosesi həm də, insan varlığının sosial təsdiqinin, mənaların paylaşılmasının və ictimai münasibətlərin qurulmasının əsas mexanizmi kimi nəzərdən keçirilir. Bu yanaşma göstərir ki, kommunikasiya həm ontoloji, həm də bilik nəzəriyyəsi baxımından insan mövcudluğunun və sosial sistemlərin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Fəlsəfi baxımdan yarımfəsil Platonun dialoq konsepsiyasından başlayaraq Habermasın kommunikativ fəaliyyət nəzəriyyəsinədək uzanan geniş spektri əhatə edir. Platon üçün dialoq həqiqətə çatma vasitəsi, Habermas üçün isə kommunikasiya sosial konsensusun və ictimai rasionalizmin əsas mexanizmi kimi təqdim olunur. Bu baxışlar arasında ortaq cəhət – ünsiyyətin insanın dünyanı dərk etməsi və sosial reallığı təsdiqləməsi ilə sıx bağlı olmasıdır.

Epistemoloji kontekstdə yarımfəsildə əsas suallar müzakirə olunur: biliklər subyektlər arasında necə formalaşır, necə paylaşılır və hansı interpretasiya mexanizmləri ilə mənalandırılır? Burada dil, məna və anlama kimi fəlsəfi kateqoriyaların mərkəzi rol oynadığı vurğulanır. Dil yalnız informasiya ötürmə vasitəsi deyil, biliklərin strukturlaşdırılması və sosial reallığın qurulması üçün əsas platforma kimi təqdim edilir.

Bu baxımdan, yarımfəsildə göstərilir ki, kommunikasiya fenomeni həm fəlsəfi təhlil, həm də epistemoloji müstəvidə çoxqatlı və mürəkkəb bir hadisədir. O, insanın özünü və dünyanı

dərk etməsinin, sosial münasibətlərin formalaşmasının və həqiqətin təsdiqinin əsas vasitəsi kimi transformativ gücə malikdir.

“Kommunikasiyanın tarixi transformasiyası: şifahi mədəniyyətdən rəqəmsallığa” adlı ikinci yarımfəsildə kommunikasiya prosesinin tarixi inkişaf mərhələlərini araşdırır. Burada qeyd edilir ki, insan cəmiyyətində ünsiyyət ilkin mərhələdə şifahi ənənələr üzərində qurulmuş, mifoloji təsəvvürlər, folklor və rituallar vasitəsilə sosial yaddaş nəsildən-nəsilə ötürülmüşdür. Yazının meydana gəlməsi biliklərin sabitləşməsinə və mütəşəkkil şəkildə qorunmasına, çap inqilabı isə kütləvi maarifçiliyin inkişafına təkan vermişdir.

XX əsrdə radio və televiziya ictimai ünsiyyəti qlobal miqyasda yeni səviyyəyə yüksəltmiş, XXI əsrdə isə rəqəmsal texnologiyalar və internet vasitəsilə kommunikasiya yeni transformasiya mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Sosial media platformaları və mobil tətbiqlər informasiyanın demokratik yayılmasına şərait yaratmaqla yanaşı, həm də etik və hüquqi dilemmalar ortaya çıxarmışdır.

Bu yarımfəsildə insan kommunikasiya təcrübəsinin tarixi inkişaf mərhələləri və onun fəlsəfi-epistemoloji aspektləri müzakirə olunur. İlk olaraq, şifahi mədəniyyətin dominant olduğu dövrdə bilik və mənanın interaktiv mübadilə üzərində qurulması, sözün yalnız informasiya daşıyıcısı deyil, həm də sosial bağların möhkəmləndirilməsi və kollektiv şüurun formalaşdırılması vasitəsi kimi çıxış etməsi təhlil edilir. Burada əsas diqqət şifahi kommunikasiya mühitində biliklərin sinxron ötürülməsi və icma mərkəzli qavrayış üfüqünün formalaşmasına yönəldilir.

Növbəti mərhələdə yazının icadı ilə bağlı transformasiya müzakirə olunur. Yazının ilkin iqtisadi və inzibati funksiyaları ilə yanaşı, bilginin obyektivləşdirilməsi, saxlanılması və zaman-məkan məhdudiyyətlərindən azad edilməsi məsələləri araşdırılır. Mətn mədəniyyətinin formalaşdırdığı refleksiv düşüncə strukturları və biliklərin yeni formaları epistemoloji baxımdan izah edilir.

XX əsrin sonlarından etibarən rəqəmsal texnologiyaların yüksəlişi isə kommunikasiya prosesində üçüncü böyük çevriliş

kimi təqdim olunur. İnternet, sosial media və rəqəmsal platformaların təsiri ilə informasiyanın istehsalı, yayılması və qəbulu qeyri-xətti, hipertekstual və çoxvektorlu bir xarakter qazanmışdır. Burada rəqəmsallaşmanın bilik və mənanın dəyişkənliyinə, davamlı transformasiyasına səbəb olan yeni epistemoloji problemlər vurğulanır.

I fəslin "**Rəqəmsal texnologiyalar və dilin semantik transformasiyası"** adlanan üçüncü yarımfəsli rəqəmsal mühitin dilin strukturuna və məna istehsalı prosesinə təsirini təhlil edir. Burada göstərilir ki, rəqəmsal kommunikasiya yalnız texnoloji vasitələrin yenilənməsi deyil, həm də dilin ifadə imkanlarının dəyişməsi ilə müşayiət olunur.

Virtual ünsiyyətdə simvollar, qısaltmalar, emojilər və multimodal elementlərin geniş istifadəsi nəticəsində məna istehsalı daha çox kontekstdən asılı olur. Bu isə, dilin anlaşıqlılığını və interpretasiya prosesini çətinləşdirir, epistemoloji səviyyədə yeni problemlər yaradır. Digər tərəfdən, rəqəmsal texnologiyalar dili daha universal simvollara əsaslanan bir ünsiyyət forması istiqamətində inkişaf etdirir.

Bu kontekstdə, semantika artıq yalnız linqvistik kateqoriya olaraq deyil, texnoloji vasitələrlə (məsələn, süni intellekt, semantik veb) kodlaşdırılan və istehsal edilən mənaların konfiqurativ sahəsi kimi dəyərləndirilir. Sosial media, axtarış motorları, rəqəmsal reklam sistemləri və dil modelləri kimi texnologiyalar dilin semantik komponentlərinə müdaxilə etməklə, mənanın təkcə kontekstə deyil, həm də alqoritmik prioritetlərə əsasən yenidən qurulmasına şərait yaradır.

Bu yarımfəsildə əsas məqsəd, rəqəmsal texnologiyaların dilin semantik strukturlarına təsirini araşdırmaq, yeni yaranan rəqəmsal müzakirə formalarını təhlil etmək və dilin transformasiya olunan semantik kodlarını müasir texnoloji kontekstlərdə dəyərləndirməkdir. Beləliklə, semantik transformasiya prosesi həm texnoloji vasitələrin diskurs istehsalındakı rolunu, həm də dilin ontoloji mahiyyətində baş verən dəyişiklikləri nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Dissertasiya işinin II fəsli **“İnsanın sosiallaşmasında kommunikasiyanın transformativ gücü”** adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir. Bu fəsil insan mahiyyətinin kommunikativ konstruksiyasının fenomenoloji izahına, ünsiyyətin sosial şəxsiyyətin formalaşmasındakı əvəzsiz roluna, eləcə də rəqəmsallaşma dövründə insanın mahiyyətinə və mənəvi-mədəni transformasiya proseslərinə həsr edilmişdir. Burada kommunikasiya yalnız informasiya mübadiləsi və ya texniki vasitə kimi deyil, həm də insanın varlıq tərzini, sosial mövqeyini və mədəni kimliyini müəyyənləşdirən fundamental ontoloji hadisə kimi təhlil olunur.

Bu fəslin **“İnsanın mahiyyətinin kommunikativ konstruksiyası: fenomenoloji baxış”** adlanan birinci yarımfəsli fenomenologiya ənənəsi əsasında insanın mahiyyətini ünsiyyətin kontekstində araşdırmağa həsr edilmişdir. Burada əsas diqqət insanın mənəvi və sosial mövcudluğunun kommunikasiya vasitəsilə gerçəkləşməsinə yönəlir.

Bu yarımfəsildə insanın sosial varlıq kimi formalaşmasında kommunikasiya proseslərinin rolu fenomenoloji yanaşma əsasında izah edilir. İnsan mahiyyətcə yalnız bioloji varlıq deyil, ünsiyyət vasitəsilə özünü dərk edən və başqaları ilə münasibətdə mənalandırılan bir varlıq kimi təqdim olunur. Fenomenoloji baxış insanın təcrübələrinin fərdi deyil, sosial və qarşılıqlı əlaqə içində qurulduğunu göstərir. Burada dilin və ünsiyyətin insanın kimliyini, dünyagörüşünü və sosial mövqeyini müəyyənləşdirən əsas mexanizmlər olduğu vurğulanır. Nəticə etibarilə, kommunikasiya insan mahiyyətinin həm qurulmasında, həm də dəyişməsində transformativ gücə malik bir proses kimi dəyərləndirilir.

Fenomenoloji baxışa görə, insan dünyanı yalnız fərdi idrakla deyil, həm də başqaları ilə dialoq vasitəsilə dərk edir. Hər bir fərdin təcrübəsi digərlərinin təcrübəsi ilə qarşılıqlı münasibətdə formalaşır və bu, insanın özünüifadəsinin əsas şərtinə çevrilir. Məsələn, M. Buberin “Mən və Sən” münasibətləri konsepsiyası göstərir ki, insan mahiyyətini yalnız qarşılıqlı ünsiyyətdə təsdiqləyə bilir; başqasının mövcudluğu olmadan insan varlığının bütövlüyü mümkün deyil.

Bu baxımdan, kommunikasiya insanın mahiyyətini konstruksiya edən əsas vasitədir. Dil yalnız bir ifadə sistemi deyil, həm də mövcudluğun mənalandırılmasının strukturu kimi çıxış edir. H.Qadamerin hermenevtik yanaşması da bunu təsdiqləyir: insan öz varlığını məhz dil vasitəsilə anlamaq gücünə malikdir və sosial reallıq yalnız kommunikativ prosesdə gerçəkləşir.

"Kommunikasiyanın sosial şəxsiyyətin formalaşmasında rolu" adlanan ikinci yarımfəsli insanın sosiallaşma prosesində ünsiyyətin həlledici funksiyasını təhlil edir. Burada göstərilir ki, insan təkcə bioloji varlıq deyil, həm də sosial münasibətlərin məhsuludur və həmin münasibətlər kommunikasiya vasitəsilə reallaşır.

Uşaq dünyaya gəldiyi andan sosial mühitin təsiri altına düşür və dil öyrənməklə yanaşı, sosial rolları, dəyərləri, mədəni normaları mənimsəyir. Bu mənimsəmə prosesi kommunikasiya olmadan mümkün deyil. İnsan öz kimliyini ünsiyyət vasitəsilə kəşf edir, sosial institutlarla münasibətə girir və cəmiyyətin tam hüquqlu üzvünə çevrilir.

Sosial dialoq yalnız fərdlərin qarşılıqlı anlaşmasını təmin etmir, həm də ictimai rəyin, kollektiv kimliyin və vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşmasına şərait yaradır. Kommunikasiya olmadan demokratiya, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti kimi institutlar öz funksiyalarını yerinə yetirə bilməz. Bu səbəbdən, kommunikasiya sosial şəxsiyyətin formalaşmasında həm mədəni, həm də siyasi ölçüləri olan transformativ gücə malikdir.

Müasir dövrdə isə media vasitələrinin və sosial şəbəkələrin təsiri altında sosiallaşma prosesi yeni forma almışdır. Artıq fərdlərin sosial kimliyi yalnız ailə, məktəb və ictimai institutlarla deyil, həm də virtual icmalarla qurulur. Bu isə həm imkanlar, həm də risklər yaradır: bir tərəfdən, şəxsiyyətin özünüifadə imkanları genişlənir, digər tərəfdən isə manipulyasiya, kütləvi təsir və informasiya asılılığı halları artır.

Bu yarımfəsildə əsas müzakirə mövzusu insanın sosiallaşma prosesində kommunikasiya aktlarının həlledici roludur. Burada insanın mahiyyəti yalnız bioloji varlıq kimi deyil, həm də sosial münasibətlərin məhsulu kimi təqdim olunur.

Fenomenoloji yanaşmaya uyğun olaraq, sosial münasibətlər kommunikasiya vasitəsilə reallaşır və insanın sosial kimliyini formalaşdırır.

Yarımfəsildə göstərilir ki, insanın sosiallaşması erkən yaşdan – uşaqlıqdan başlayır. Dilin öyrənilməsi yalnız ünsiyyət bacarığı qazanmaq deyil, həm də sosial rolların, dəyərlərin və mədəni normaların mənimsənilməsi ilə müşayiət olunur. Bu prosesin kommunikasiya olmadan mümkün olmadığı vurğulanır. Beləliklə, ünsiyyət fərdin kimlik axtarışının və cəmiyyətin tamhüquqlu üzvünə çevrilməsinin əsas mexanizmi kimi dəyərləndirilir.

Mətn həmçinin sosial dialoqun funksional tərəflərini də açıqlayır. Sosial dialoq yalnız qarşılıqlı anlaşmanı təmin etmir, həm də ictimai rəyin, kollektiv kimliyin və vətəndaşlıq mövqeyinin təşəkkülünə şərait yaradır. Kommunikasiya olmadan demokratiya, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti kimi institutların fəaliyyət göstərə bilməyəcəyi ideyası xüsusi vurğulanır. Bu, kommunikasiya ilə siyasi və mədəni strukturlar arasında qarşılıqlı asılılığın nəzəri əsaslarını ortaya qoyur.

Nəhayət, müasir dövrün reallıqları da nəzərdən keçirilir. Media və sosial şəbəkələrin təsiri altında sosiallaşma prosesi yeni məzmun qazanır. Əgər ənənəvi dövrdə şəxsiyyətin formalaşması ailə, məktəb və sosial institutların mühitində baş verirdisə, indi bu prosesə virtual icmalar da qoşulmuşdur. Bunun isə həm imkanlar, (özünüifadə azadlığı, sosial üfüqlərin genişlənməsi), həm də risklər (manipulyasiya, kütləvi təsir, informasiya asılılığı) yaratdığı qeyd olunur.

“Rəqəmsallaşma dövründə insanın mahiyyəti və mənəvi-mədəni transformasiya problemi” adlanan üçüncü yarımfəsli müasir texnoloji inkişafın insanın sosial və mənəvi strukturlarına təsirini araşdırır. Burada qeyd olunur ki, rəqəmsal texnologiyalar ünsiyyət formalarını dəyişdirməklə yanaşı, insanın özünüdərkini və dünyagörüşünü də transformasiya edir.

Rəqəmsal mühitdə insanın sosial münasibətləri daha çox virtual platformalar vasitəsilə qurulur. Bu, zaman və məkan baryerlərini aradan qaldıraraq ünsiyyət imkanlarını genişləndirir,

lakin, eyni zamanda identiklik və mənəvi dəyərlərin zəifləməsinə səbəb ola bilər. Virtual məkanın yaratdığı sürətli informasiya axını insanın diqqətini parçalayır, mənaların səthiləşməsinə gətirib çıxarır və mənəvi mədəniyyətin dərinlik ölçüsünü zəiflədərək "klip düşüncə" tipini formalaşdırır.

Digər tərəfdən, rəqəmsal kommunikasiya insanın özünüifadəsini daha geniş auditoriyalara təqdim etmək imkanı yaradır. İstər sosial media, istərsə də rəqəmsal təhsil platformaları fərdlərin bilik paylaşımına və yaradıcılığına şərait yaradır. Bu isə, kommunikasiya vasitəsilə insanın mədəni inkişafının yeni mərhələyə qədəm qoymasına təkan verir.

Burada diqqət çəkən əsas məqam rəqəmsal dövrün həm imkanlar, həm də təhdidlər yaratmasıdır. İnsan bir tərəfdən yeni texnoloji ünsiyyət formaları sayəsində sosial həyatını zənginləşdirir, digər tərəfdən isə mənəvi-mədəni yadlaşma, informasiya manipulyasiyası və süni intellektin etik nəticələri kimi problemlərlə üzləşir. Bu səbəbdən, rəqəmsallaşma yalnız texniki tərəqqi deyil, həm də insanın mahiyyəti və mədəni kimliyinin dərin transformasiyası kimi fəlsəfi baxımdan qiymətləndirilməlidir.

Beləliklə, II fəsildə insanın sosiallaşmasında kommunikasiya amilinin transformativ gücü çoxşaxəli şəkildə araşdırılır. Fenomenoloji yanaşmalar insan mahiyyətinin ünsiyyətdə inşa olunmasını izah edir, sosial nəzəriyyələr şəxsiyyətin formalaşmasında kommunikasiya faktorunun rolunu əsaslandırır, rəqəmsal dövrün təhlili isə insanın mənəvi və mədəni strukturunda baş verən dəyişiklikləri üzə çıxarır. Nəticədə, kommunikasiya həm insan mahiyyətinin, həm də cəmiyyətin sosial-mədəni inkişafının əsas transformativ gücü kimi təqdim olunur.

Dissertasiya işinin III fəsli **"Dördüncü Sənaye İnqilabı: süni intellekt və kommunikativ inkişaf"** adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir. Bu fəsil rəqəmsal texnologiyaların kommunikativ ontologiyaya təsirinin araşdırılmasına, insan və süni intellekt arasında gələcəkdə mümkün olacaq ünsiyyət formalarının texno-fəlsəfi təhlilinə, həmçinin, Azərbaycanın kommunikativ mədəniyyətinin struktur xüsusiyyətləri və transformasiya dinamikasının öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Burada əsas məqsəd

müasir texnoloji inkişafların insanın kommunikasiya imkanlarını necə dəyişdiyini göstərmək və milli kontekstdə yeni kommunikasiya reallıqlarını nəzərdən keçirməkdir.

Dissertasiyanın bu fəslində diqqət mərkəzində dördüncü sənaye inqilabının gətirdiyi texnoloji yeniliklərin kommunikasiya sahəsinə təsiri dayanır. Burada xüsusilə, süni intellektin inkişafı ilə insanın kommunikativ imkanlarının necə transformasiyaya uğradığı araşdırılır. Fəsil üç əsas istiqaməti əhatə edir: kommunikativ ontologiyanın rəqəmsal texnologiyalar kontekstində yenidən nəzərdən keçirilməsi, insan–süni intellekt ünsiyyətinin texno-fəlsəfi aspektləri və Azərbaycanın milli kommunikasiya mədəniyyətinin dəyişmə dinamikası.

İlk olaraq, rəqəmsal texnologiyaların kommunikativ ontologiyaya təsiri təhlil olunur. Burada qeyd edilir ki, texnologiya artıq yalnız ünsiyyətin vasitəsi deyil, onun mahiyyətini dəyişdirən əsas faktora çevrilmişdir. İnsan varlığının kommunikativ əsaslarının rəqəmsal platformalar vasitəsilə yenidən qurulması, virtual reallıq, süni intellekt alqoritmləri və avtomatlaşdırılmış ünsiyyət formaları bu prosesin əsas göstəriciləri kimi nəzərdən keçirilir.

İkinci istiqamət insan və süni intellekt arasında mümkün ünsiyyət formalarının texno-fəlsəfi təhlilinə həsr edilmişdir. Burada insanın yalnız başqa insanlarla deyil, həm də intellektual maşınlarla qarşılıqlı münasibətə girməsi yeni bir kommunikasiya paradiqması kimi təqdim olunur. Bu yanaşmada, süni intellektin sadəcə texniki vasitə yox, həm də ünsiyyət subyekti kimi nəzərdən keçirilməsinin fəsadları müzakirə olunur. Fəlsəfi baxımdan bu, subyekt–obyekt münasibətinin yenidən şərhini və insan kimliyinin kommunikativ konstruksiyasında yeni mərhələnin başlanmasını ifadə edir.

Üçüncü istiqamət Azərbaycanın kommunikativ mədəniyyətinin struktur xüsusiyyətləri və transformasiya dinamikası ilə bağlıdır. Burada milli mədəniyyətin tarixi ünsiyyət ənənələri ilə müasir rəqəmsal reallıqlar arasında yaranan sintez təhlil edilir. Texnologiyaların sürətli inkişafı nəticəsində Azərbaycan cəmiyyətində ünsiyyət normalarının, ictimai diskursun və kollektiv

kimliyin necə dəyişdiyi izah olunur. Bu kontekstdə, milli mədəniyyətin qloballaşma və rəqəmsallaşma fonunda özünəməxsusluğunu necə qoruyub saxladığı və hansı yeni kommunikativ formaların meydana gəldiyi diqqət mərkəzinə gətirilir.

“Rəqəmsal texnologiyalar və kommunikativ ontologiyanın dəyişməsi” adlanan birinci yarımfəsli Dörüdüncü Sənaye İnqilabının gətirdiyi texnoloji yeniliklərin ünsiyyət proseslərinin ontoloji əsaslarına təsirini araşdırır. Burada qeyd olunur ki, informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə ünsiyyət yalnız vasitələrin dəyişməsi ilə məhdudlaşmır, həm də insanın dünyanı qavrama tərzi və sosial münasibətlər sistemi köklü şəkildə transformasiya olunur.

Əgər əvvəlki dövrlərdə kommunikasiya əsasən məkan və zaman məhdudiyyətlərinə bağlı idisə, rəqəmsal texnologiyalar bu baryerləri aradan qaldıraraq qlobal miqyasda ani ünsiyyəti mümkün etmişdir. Bu, insan təcrübəsinin həm genişlənməsinə, həm də parçalanmasına səbəb olur: bir tərəfdən, müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi güclənir, digər tərəfdən isə informasiya bolluğu dərinlikli düşüncə və mənaların sabitliyini çətinləşdirir.

Kommunikativ ontologiyanın dəyişməsi həm də “rəqəmsal varlıq” anlayışını ön plana çıxarır. İnsan artıq yalnız bioloji və sosial varlıq deyil, həm də rəqəmsal məkanın iştirakçısıdır. Onun kimliyi, davranışı və ünsiyyət üslubu getdikcə daha çox virtual reallıq vasitəsilə formalaşır. Bu isə, kommunikasiya fəlsəfəsində ontoloji kateqoriyaların yenidən düşünülməsini tələb edir.

“İnsan və süni intellekt arasında kommunikasiyanın gələcəyi: texno-fəlsəfi çağırışlar” adlanan ikinci yarımfəsli süni intellekt texnologiyalarının inkişafının insan-makina ünsiyyətinə gətirdiyi fəlsəfi problemlərə və imkanlara həsr olunur. Burada vurğulanır ki, süni intellekt sadəcə texniki alət deyil, həm də insanın bilik istehsalı, qərar qəbuletmə və yaradıcılıq proseslərinə daxil olan yeni bir “kommunikativ tərəfdaş” rolunda çıxış edir.

Bu yeni vəziyyət bir sıra texno-fəlsəfi çağırışlar doğurur:

- **Epistemoloji problem** – süni intellekt tərəfindən təqdim edilən biliklərin obyektivliyi və doğruluğu necə təmin olunacaq?
- **Etik məsələ** – insan və maşın arasında ünsiyyət prosesində məsuliyyət və azadlıq necə bölüşdürüləcək?
- **Ontoloji sual** – insanın mahiyyəti və şəxsiyyət anlayışı süni intellektlə qarşılıqlı əlaqədə necə dəyişəcək?

Texno-fəlsəfi yanaşmalar göstərir ki, gələcəkdə insan və süni intellekt arasında kommunikasiya əməkdaşlıq, rəqabət və qarşılıqlı asılılıq formalarında inkişaf edə bilər. Süni intellekt insanın informasiya emalı imkanlarını genişləndirsə də, həm də yeni sosial, etik və mənəvi risklər yaradır. Bu səbəbdən, insan-makina kommunikasiya modelinin gələcəyi yalnız texniki deyil, həm də fəlsəfi müstəvidə həllini tələb edir.

Bu fəslin **"Azərbaycanda kommunikativ mədəniyyət: struktur xüsusiyyətləri və transformasiya dinamikası"** adlanan üçüncü yarımfəsli milli kontekstdə kommunikasiya proseslərinin inkişafını və onun mədəni transformasiyalarını öyrənməyə həsr olunur. Burada göstərilir ki, Azərbaycanın kommunikativ mədəniyyəti tarixi-mədəni ənənələrin, sosial dəyərlərin, dil və ünsiyyət formalarının sintezindən ibarətdir.

Azərbaycan cəmiyyətində kommunikasiya mədəniyyəti həm ailə institutunda, həm də ictimai həyatın müxtəlif sferalarında özünü göstərir. Ənənəvi şifahi mədəniyyət – dastanlar, atalar sözləri, folklor – kommunikasiya modelinin əsasını təşkil etmişdir. Sovet dövründə mətbuat və radio əsas informasiya vasitələri olmuş, müstəqillikdən sonra isə televiziya və daha sonra internet medianın sürətli inkişafı müşahidə edilmişdir.

Müasir dövrdə sosial media platformalarının genişlənməsi ilə milli kommunikasiya mədəniyyəti yeni transformasiya mərhələsinə qədəm qoymuşdur. İnformasiya əldəetmə, ictimai rəyin formalaşması, siyasi iştirak və vətəndaş mövqeyinin ifadəsi getdikcə rəqəmsal məkan üzərində qurulur. Bu proses həm demokratik imkanlar açır, həm də manipulyasiya, dezinformasiya və mədəni yadlaşma kimi risklər yaradır.

Azərbaycan nümunəsində kommunikativ mədəniyyətin inkişafı göstərir ki, milli ənənələr və qlobal texnologiyalar sintez olunaraq yeni ünsiyyət formaları meydana gəlir. Bu isə, kommunikasiya fəlsəfəsi baxımından mühüm nəticədir: insan və cəmiyyət yalnız texnoloji tərəqqi ilə deyil, həm də öz mədəni kimliyi və sosial dəyərləri ilə transformasiya olunur.

Beləliklə, III fəsildə Dördüncü Sənaye İnqilabının gətirdiyi texnoloji dəyişikliklərin kommunikasiya fəlsəfəsinə təsiri geniş miqyasda təhlil olunur. Burada həm kommunikativ ontologiyanın rəqəmsal transformasiyası, həm insan və süni intellekt arasında ünsiyyətin texno-fəlsəfi problemləri, həm də Azərbaycan cəmiyyətində kommunikasiya mədəniyyətinin struktur və dinamik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir.

Dissertasiya işində **"Nəticə"** hissəsində aparılan araşdırmaların ümumiləşdirilməsi göstərir ki, kommunikasiya fenomeni insan varlığının ontoloji əsaslarını, sosial münasibətlərin strukturunu və cəmiyyətin inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən fundamental prosesdir. Fəlsəfi və epistemoloji baxımdan kommunikasiya bilik istehsalı və mənaların paylaşılması mexanizmi kimi dəyərləndirilmiş, onun tarixi transformasiyası şifahi ənənədən rəqəmsal mühitə qədər izlənilmişdir. Rəqəmsal texnologiyaların dilə və semantikaya təsiri isə ünsiyyətin müasir şəraitdə yeni məzmun kəsb etdiyini ortaya qoymuşdur.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, kommunikasiya insanın sosiallaşma prosesində şəxsiyyətin formalaşmasının başlıca şərtidir. Fenomenoloji yanaşma insan mahiyyətinin ünsiyyətdə inşa olunduğunu təsdiqləyir, rəqəmsallaşma dövründə isə sosial-mədəni kimliyin dəyişməsi və mənəvi transformasiya problemləri ön plana çıxır.

Dördüncü Sənaye İnqilabı kontekstində süni intellekt və yeni texnologiyalar kommunikativ ontologiyanı yenidən müəyyənləşdirərək insan-süni intellekt münasibətlərində epistemoloji, etik və ontoloji çağırışlar yaratmaqdadır. Azərbaycan nümunəsində isə milli kommunikasiya mədəniyyəti ənənəvi ünsiyyət formaları ilə rəqəmsal innovasiyaların sintezində inkişaf edərək yeni struktur xüsusiyyətlər və transformasiya dinamikası nümayiş etdirir.

Aparılmış elmi nəticələr nəzəri-metodoloji dəyəri ilə yanaşı, praktiki əhəmiyyəti ilə də seçilir. Onlar kommunikasiya proseslərinin daha dərindən anlaşılmasına, sosial institutların və vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyətinin gücləndirilməsinə, rəqəmsal mühitdə etik və hüquqi problemlərin həllinə, eləcə də milli kommunikasiya mədəniyyətinin davamlı inkişafına töhfə vermək potensialına malikdir.

Dissertasiyanın əsas nəticələri müəllifin aşağıda göstərilən əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Понятие личности в теории коммуникации // – Украина: Наукове пізнання: методологія та технологія. Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика» 65101, – м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1, – 2021. №2, – s. 27-33.
https://doi.org/10.24195/sk1561-1264/2021-2-4 ISSN 2664-5998

2. Dil və ünsiyyət // – Bakı: Sivilizasiya, Bakı Avrasiya Universiteti, – 2021. № 3, – s. 111-116.
UOT:81http://www.sivilizasiya.edu.az/images/pdf/SVLZASYA- 10.2021.pdf

3.Fəlsəfi fikir tarixində kommunikasiya problemi // – Bakı: Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, – 2021. C.69, №2, – s.104-114. ISSN 2520-2014https://adpu.edu.az/images/adpu_files/elm/elmi-jurnallar/02hippes/hippes-2-2021.pdf

4. Kommunikasiya və onun təzahür formaları // – Bakı: Qərbi Kaspi Universitetinin Elmi xəbərlər jurnalı, Humanitar elmlər seriyası, – Qərb Universiteti, – 2022. №2, – s. 79-83. https://journal.wcu.edu.az/up loads/files/2022humanitar2/13-Karimova-P.htmlhttps://aem.az/respublika

5. Antik dövrdə fəlsəfi fikirdə kommunikasiya anlayışı // V International Scientific Conference of Young Researchers, – Baku: Engineering University, – 29-30 April, – 2021, – s.387-388. www.yric.az.https://cloud.mail.ru/stock/3Ydu3WHSGiYjkwWBr5AWTpsk

6. Philosophy of language // – Bakı: Elmi iş, Beynəlxalq elmi jurnal, – 2022. V.16, №5, – s. 64-69. Impact Factor: 1.790. -ISSN: 2708-986X DOI: https://www.doi.org/10.3671

7. Kommunikasiya və müasir ruhun böhranı // – Bakı: "Geostrategiya" jurnalı, – 2023. №6, – s. 191-195. https://journal.wcu.edu.az/up loads/files/2022humanitar2/13-Karimova-P.html

8. İletişim teorisinde iletişimsel kişilik kavramı // International Congress on Social Sciences "China to Adriatic", – Ankara: – 7-9 August, – 2021, – s. 88-90. ISBN – 978-605-70611-3-3 www.icssca.org

9. Əmək münasibətlərində kommunikasiya // "Qədim Diyar" Beynəlxalq onlayn elmi jurnalın bazasında təşkil edilmiş I Respublika Elmi Konfrans materialları, Bakı: – 2022, – s. 47-49. https://aem.az/respublika

10. Characteristics of the human spirit during communication // International symposium on current developments in science, technology and social sciences, – Paris: – October 24-26, – s.714-720. www.biltek.org/_files/ugd/614b1f_3022f1216f8343f79bb7202704aca417.pdf

11. Social and philosophical analysis of communicative aspects of games in primitive human societies // «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», – Одеса: – 2024. №4, – s. 67-73. http://perspektyvy.pdpu.od.ua/index.php/2024-ukr?id=80

Dissertasiyanın müdafiəsi 30 oktyabr 2025-ci il tarixində saat 11.00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.33 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143. Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti, 115, Azəirbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu IX mərtəbə, konfrans zalı.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 29 sentyabr 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 24.09.2025

Kağızın formatı: A5

Həcm:37 079

Tiraj: 100